

Zeitschrift: Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch
Band: 9 (1993)

Artikel: Viarva romontscha : contribuziuns davart il lungatg, sia histora e sia tgira
Kapitel: Atgnadads dil romontsch lumnezian
Autor: Decurtins, Alexi
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-859062>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 06.10.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Atgnadads dil romontsch lumnezian

(en: GR 37, 1967, 9.5., suppl. «Il Pompalus»,
dedicaus a prof. E. Montalta pils sissonta)

Par. tier quei tema: COLLENBERG, B.: *Vrin (Lumnezia), Bauernarbeit, Sach- und Sprachkultur einer bündnerischen Gemeinde*. Diss., Fribourg 1972, (hektographiert).
- SOLÈR, C.: *Sprachgebrauch und Sprachwandel*. Eine theoretische Faktorenanalyse bei den Rätoromanen von Lumbrein. Mit einem Vergleich der Germanisierung in Präz und Sarn. Diss., Zürich 1983.

11. Atgnadads dil romontsch lumnezian

I

Nies giubilar, signur professor Montalta, quei ei buc in misteri, ha gronds, gie decisivs merets ch'igl ei reussiu avon 10 onns d'ereger all'universitad da Friburg ina docentura pil romontsch.

Tgi che ha giu zacu la cuida d'ina paterlada cun il giubilar u d'ina viseta en sia casa silla spunda da Murissen, vegn a conceder che sia iniziativa seigi naschida d'ina profunda e viva schientscha e capientscha per las valurs ord l'ierta dils perdavons.

In bein prezios dil carstgaun, vegn ei detg, ei u ein, quei che vonza agli adina ed en moda nunsmesada: sias regurdientschas. La psicologia e sias disciplinas parentadas din a nus che quellas e bia auter digl apparentamein vargau e satrau ein tut auter ch'in mund da fanzognas, biaronz in mund real, da gronda muntada pil carstgaun sin la senda da madironza e perfecziun.

Alla sava dils sissonta, suenter in tschancun da via curclada d'iniziativas, sforzs e quitaus, eisi buca da donn, sche las regurdientschas s'annunzian en cadeina.

Las suandontas lingias dedicadas al lungatg, ch'il giubilar ha carteivel udiu e tschaffau en lezs onns clav d'affonza, vulan pauc auter che gidar ch'il flem numnau culi tut a fil.

II

Ina sperta eglia da el sursilvan da scartira, sco nus enconuschein el dalla pressa, dalla belletristica, dils cudischs da scola e da devoziun, dat a nus l'impressiun d'in idiom pli u meins uniu, senza grondas differenzas d'ina vallada a l'autra en suns e fuormas, plaids ed expressiuns.

Ina semeglianta constataziun ei denton superficiala. Ei basta d'intercurir pli da rudien ils lungatgs dils singuls scribents sursilvans ed ins fa persenn che las divergenzas ein, gia sil plaun dil lungatg da scartira, grondas. Il scazi da plaids e la moda e maniera da s'exprimer d'in Muoth ein buca ils medems sco quels d'in G.M.Nay. Flurin Camathias e R.G. Caminada ein en quei grau da lur vart ualti lunsch in da l'auter.

Quels svaris ein d'attribuir als pli divers facturs. «Le style c'est l'homme», di il Franzos cun in ton raschun. El manegia cun quei il bul, la tempra persunala ed atgna ch'il ver scribent dat a siu lungatg entras sia intuiziun e forza artistica ed entras siu temperament. Ina

Vesta sin Lumbrein e silla cadeina dil Signina da S. Andriu anora

lavor creativa che fa che sia expressiun selai buca confunder cun quella d'in auter.

Auncallura ei il scribent buca suverans, anzi gnivaus viaden en ina cuminonza particulara, alla quala el metscha buca senz'auter. En tgei milieu e clima eis el naschius e carschius, nua e co ha el acquistau e slargiau sias enconuschientschas dil lungatg, quels factums resplendan zaco medemamein da sia expressiun. Tgi ch'enconuscha era mo per la letga, co il scazi da plaids sursilvan secumpona, vegn a metter a casa ualti bein in scribent, era sch'el enconuscha buca siu num. Las concorrenzas litteraras cun lavurs anonimas cumprovan quei adina danovamein. Il ligiom vicendeivel denter lungatg regiunal - u sch'ins preferescha: lungatg plidau d'ina regiun u singula vallada - ed igl organissem dil lungatg da scartira ei en nies romontsch specialmein stretgs e sensibels.

III

D'ina regiun empau allontanada sco la Lumnezia astg'ins spitgar quasi a priori ch'ella porschi ina differenziaziun dialectala relativamein gronda ed ina temprera arcaica da siu lungatg. Da quei ei il poet Alfons Tuor staus pertscharts, rimnond duront ina dimora da convalescenza el Bogn da Peiden «Il romontsch dalla Lumnezia» giud la bucca dil pievel e publicond 1903 sia raccolta en las Annalas dalla Societad Retoromontscha (vol. 17). «Nos scazis linguistics ein starschai dapertut. Pér ina gada che quels ein rimnai ed explicai en in cudisch, sa nies romontsch sesviluppar endretg.»

Igl ei bein enconuschent che nossas vischnauncas, antruras pigns stadis suverans el stadi, documentavan bugen anoviars lur atgna urdadira. En Lumnezia characterisescha in verset las vischnauncas sin la costa seniastra dalla val cun allusiuns che van dalla configuraziun dil terren ad aspects da character social e moral:

«Cauld Peiden, teis Cumbel, freid Morissen, losch Vella, plaun Degen, tschuf Vignogn, niebel Lumbrein, canaglia da Surin, striadira da Vrin»

Sche quels predicats ein era da prender cun resalva, resorta tuttina lundrora in basegns da differenziaziun. A Sevgein vegneva quei verset sco'i para cantaus per spass sin la cantilena dallas antifonas da viaspras. Podà che vicari episc. M. Rensch patratga ad in tal verset spassus, sch'el plaida en quei connex dalla «canzun dils Gniabatschs», pia quasi d'in himni naziunal lumnezian. «Gnabatsch, gnabatsch da Lumnezia» introducescha in niev tierm, cun auters plaids in surnum che vegn daus als Lumnezians. El ha probabel giu il di-

scletg da secruschar e s'identificar cun il plaid «sgnap, sgnappun» (v.d. tappalori), schegie ch'el ha da far oriundamein nuot dil tut cun quel. A mintga cass han ils Lumnezians buca pitiu uera fetg en lur schientscha da sesez pervia da quella malentelgientscha. Cass cuntrari fuss il verset sutvart strusch pusseivels:

*«Gnabatsch jeu sun da Vella,
portel sidretg la plema
tumer drovel negin!»*

Cuntut che la psicanalisa sto pia buca liberar ils «gnabatschs» d'in cumplex, eisi forsa bien da splegar igl origin dil plaid. Ei sto ch'ils Lumnezians duvravan pli baul fetg savens «gnabatsch!» sco ina spezia d'exclamaziun da smarvegl e curvien, el senn da pusseivel! buca ver! tgei caussas!

Forsa ch'igl accent schischeva oriundamein sin igl εμπrem *a* (gnàbatsch) sco quei che Tuor pretendia. In surnum tenor in plaid preferiu e particular ei caussa tuttaviva buca rara. Nus savein ch'ils da Domat vegnan era numnai ils «échers», perquei ch'els drovan la negaziun «ecca, becca» enstagl da «bucca». Sur da quei tema pareglia pli da rudien vol. I, p. 300.

In pèr bials exempels, co in plaid preferiu e pli curios ei stgis da provocar in surnum noda C. Fry. El plaيدا zanua dil «Minò» da Mustér, che era staus en Frontscha ed aveva per moda da repeter trasora «mais non», lu dil «Schusa da Milaun» che scheva cumpatg adina «chose de Milan» e buca d'emblidar il «Pas-che» (dil franzos parce que). Nus savein novas dil «Radío» che pronunziava falliu quei εμπrem utschac tecnic, plinavon dil «Codins-chi» che scheva cuntinuadamein «co di ins».

Ella Cadi secloman ils vischins da tschei maun dil Mundaun semplamein «quels da luén». Quei fatg circumscriba la moda e maniera da certas vischnauncas lumnezianas da serrar igl *e* (per sem.: marénda, parénts) ch'ei schiglioc egl ulteriur intschess sursilvan aviarts. Aschia fussen nus semtgai da schar passar en revista e gruppar in tschuppel atgnadads linguisticas lumnezianas.

IV

Ina retscherca minuziusa vegness ad affimar ch'era il svilup dils suns ei en Lumnezia buca fetg ulivs e monotons. Gia Tuor ha udiu dètg bein la reha scala da suns e tuns. Circa 40 onns pli tard ha scol. Anton Derungs da Surcasti scret in interessant commentari alla lavur da Tuor, e quei per giavisch da Ramun Vieli ed en favur dil Vocabulari sursilvan e dil Dicziunari Romontsch Grischun. Capeivel

che las duas contribuziuns, fatgas en differents temps, disparegian meinsvart.

Derungs ha caracterisau propi en moda originala la fonetica lumneziana. Cun quei che sias remarcas ein mai vegnidas publicadas para ei a nus in act da pietad da dar ad el il plaid en quest liug concernent ils suns tipics. Nus completein quellas notizias tscheu e leu, nua che quei para d'engrau cun ulteriurs detagls.

«Sche nus tedlein la fonetica, dat ei ina midada ualti radicala naven d'oradem la val tochen entadem. Fertion ch'ils da Peiden e Cumbel stattan avon «basélgia» a «sulégl», van Murissen e Vella en «basailgia» e lain dar «sulaigl»; stagl «fein» cresch'ei si leu «fagn», stagl «vegn» eis ei «vagn», e mintga -ein ei in -agn. Leutier tegn Murissen sc'ina rascha vid siu «iu»; per quei vegn ins si Murissen mai «sis-su» zatgei, adina mo «sissiu».

Vella e specialmein Degen han sco Tuor scriva in agen -aun final; leu ei igl -aun adina -emm, aschia il pemm, il plemm, il tgemm, il gremm». Era il material dil Dicziunari attesta quei culs versets:

(Degen): Il tgem da Bistgem maglia buca mo pem.

(Vella): Vella fuss in marcau sco Milem, sch'ei muncass buca il pem.

«Mo era -un fa la medema finiziun. Aschia stat ina femna da Degen mai cul maun sin calun, mobein cul «memm sin calumm».

A Vignogn entscheiv'ins gia a sentir igl au characteristic da Lumbrein e Vrin. «Jeu fetsch paun». Lumbrein e Vrin ein daveras empau da lur persei. Igl uo svanescha leu dil tuttafatg.

Enstagl «stuorn» aud'ins leu «sturn», enstagl «entuorn» «enturn». Vrin ha in'atgna tschontscha. Igl u ei ordinariamein ü, igl iu ei io, e leutier enqual expressiun che nus da tscheu ora vein e savein nuot. Ins vul far valer, era Tuor aschia, ch'ei seigi influenza taliana che hagi dau a lur natiral ed a lur tschontscha in'atgna temprà (Tuor plaida d'influenza entras emigrants dil Milanese). In quex! Agens tgaus eis ei stau da vegl enneu entadem nossa val, ed agens tgaus vegn ei a restar. Ual per quei dattan ei nuota schi tgunsch la cua, ni suenter Tudestgs ni suenter Talians.

Dus da Vrin purtavan in sontget tier ina procession. Mond d'in rieven si, ei il sontget vegnius libers e ruclus dil rieven giu. Tunschend il purtader a siu cumpar, che scheva paternos, di quel davos: «Tschau, tegn ti quei demütsch toc jau mun gio lau per tschai giavellet!» - Podà ch'il proverbial ha raschun partenent la temprà dils da Vrin: «Striadira da Vrin tochen giu Surin».

«Lein nus perscrutar e precisar nossa tschontscha da Surcasti, savein nus far quei il meglier culla tatta da Degen che scheva: «Na, na,

schi plat sco quels da Surcasti tschintschein nous da Degen lou tuttoina buc.»

Ed empau raschun haveva quella. Lein nus impunder mesiras foneticas vid nies discuors, sche dat ei en quel tuns e suns, che nus cattein nuot egl alfabet, e lu eis ei buca bi dar expressiun a quels.

Denter o ed e ed i secatta en nies lungatg in cert sun, ch'ei ni o ni e, ni ö, ni i, e lu tuna igl i buc i; igl ei in êi aparti che mo in da Surcasti sa far tunar endretg. Tuor vul far esser quei in ö, ed ei buc. Igl ei era buc in ei, in summa; igl ei zatgei da Surcasti.

Degen e Vella fan tut lur pusseivel da buca star anavos cun la stendida da quei i, mo schi gronds e bials «leiters» sco ei dat giu «Surchistei» dat ei negliu». Tuor fa era attents alla stendida u diftongaziun digl u liung (empau semeglionta sco a Sumvitg). Per ex. Ils signöurs cugliöunan ils pöurs.

En auters graus essan nus «gnabatschs» ualti parents. Igl iu final en -ziun etc. obtegn adina il tun plitost sigl i e buca sigl u. La finiziun sin -zia daventa adina -ztga, aschia: belleztga, careztga, maleztga, fleivleztga, sguoztga, fineztga, fermeztga e.a.v. Medemamein daventa la finiziun -ia bunamein adina -gia: plievgia gievgia, fravgia, savgia, misergia, umbrivgia, tievgia.»

Bandunein nus ussa, per buca trer memia alla liunga, la fonetica (ils suns) per las fuormas, sepresentan oravontut dus impurtonts aspects. Igl imperativ (secunda persuna) finescha en Lumnezia buca sin -a mobein sin -i (Cali da rigiar! = cala da bargir! Metti quei en salv! Dormi ussa! etc.). Ei fa tutta pareta – in sguard en documents romontschs pli vegls cumprova quei – che la fuorma -i ei pli veglia e genuina che quella sin -a, adoptada la finala dil sursilvan scret. La vallada dil Glogn ha consequentamein manteniun in stadi linguistic pli arcaic. Il medem san ins dir dalla desinenza dil conjunctiv cun numerusas sromaziuns (par. Tuor). Per sem.: el ha getg ch'el stettitg (stetgi) aunc in pèr jamnas, ... chels monditgen, ... ch'els agitgen (u ageten). Digl imperativ sin -i sco era dil conjunctiv san ins eruir fastitgs aunc oz era dadora Porclas, mo il punct da gravitaziun ei senz'auter dadensvart.

Cun risguard als suffixs tucca ei da remarcar che -égn fa en certs loghens (cunzun a Lumbrein) ferma concorrenza ad -em. Per sem. mattitschegn enstagl mattitschem, purtgegn enstagl purtgem.

En la formaziun da plaids cumponi dil tip «buglia da meila» san ins constatar che la preposiziun ei semantenida meglier che autrora. Il gnabatsch di: «Ti eis in bugliatlatg!» e lai udir clar ed entelgeivel la preposiziun reducida.

Tuor relata – e quei ei ualti picant – che glied veglia deigi avon buca biars onns (pia aunc avon 1900) haver duvrau il narrativ. Ei se-

tracta dil perfect historic (franzos: passé défini, talian: passato remoto), ch'ins anfla en fuorma fragmentarica oravontut tier auturs sursilvans dil 17avel secul (ed aunc oz en Engiadina). Per ex.: El mà (ir), els funnen (esser), el schet (dir) etc. Picant eisi en quei senn ch'il humorist e satiricher Tuor haveva tundi paucs onns avon il romanist da Friburg, Giusep Huonder, che duei esser ius per pedes apostolorum alla tscherca da quei schani en Lumnezia. Nus dein cheu mo in pèr schatgs:

«Vesas gl'um en rassa nera
Co el marscha tard la sera
Leu entuorn cun tgau pensiv?
El enquer'il narrativ!»

Filologs da tiaras jastras,
Mond sin vias fetg seniastras,
Oz pretendan positiv:
«Els han mai giu narrativ!»

Ina veglia dalla schlappa
Lura si pil docter giappa:
«Bein nus vein en nies igniv
Aunc segir in narrativ!»

Buca meins eloquents che las fuormas ei il scazi da plaids. En la lavuretta «La fontauna sgrughiglionta da nies lungatg» (pareglia sutvart p. 150 ss.) havein nus empruau da mussar che biars scazis linguistics ein aunc d'anflar en nossas valladas. Cheu lein nus, per motivs da spazi, sulettamein aunc menziunar in pèr auters, da casa en Lumnezia. Ils «arpagauns» ein ils pursanavels d'alp, la «scherptga» il purmen, il «splagher» la traversa en vias d'uaul u da funs per menar naven l'aua, la «cutscha» la grefla (ed il sgreffel), il «teras, la terasada, terasar» la pasculaziun cumina, il dar per tras u per bual, la «baila» (Duin) il sughet da biestga, la «passera» ils pass digl altar, ils «fenadurs», ils umens che bardeglian il fein a pastg giu dils maders. Era tiels verbs dat ei da tuttas sorts sentupadas e surpresas. «artgavar» vul per semeglia dir d.a. «ugliar in crap etc. ord siu letg», «buserar» daventar malruasseivels, sestentar, bassegiar, «raschunar» vegn duvrau en la muntada da «appreziar, quintar», «zamischar» significhescha ton sco «barschar, rischli».

Alfons Tuor lai percorscher zanua cun buna raschun ch'ina regiun sco la Lumnezia fussi per in scrutatur da lungatg «cun bunas combas» in camp da lavur engrazieivel e fritgeivel. Igl ei buca da dubitar ch'ella fuss quei aunc oz.

